

1. Úvod ke kolapsům

Většina z centrální záplavové nížiny starověkého Eufratu dnes leží za hranicí zemědělsky obdělávaných oblastí. Jedná se o depresivně prázdnou krajinu. Změť dun, dlouho neužívané násypy kanálů a troskami poseté pahorky, jež jsou pozůstatky někdejšího osídlení, skýtají jen malou, nevýraznou útěchu. Vegetace je tu řídká a v mnoha oblastech téměř úplně chybí. Zvrásněné, větrem rozrušené plochy a periodicky zaplavované prolákliny vytvářejí značně nepřehlednou skrumáž a odrazují všechny cestovatele kromě těch nejodhodlanějších. Bezprostřední vliv člověka zde připomínají jen stany, které lze tu a tam zahlédnout... A přesto se tu kdysi nacházelo centrum, srdce nejstarší gramotné civilizace světa.

Robert McC. Adams
(1981: xvii)

Stoupali jsme po velkých kamenných schodech, místy dokonale zachovaných, místy vyvrácených stromy, které vyrostly ve štěrbinách mezi nimi... následovali jsme průvodce... hustým lesem mezi zpola zasypanými fragmenty ke čtrnácti monumentům... ohromné kořeny jeden z nich vytlačily z podstavce, jiný pevně svíraly větve stromů a téměř jej vyzdvihly ze země, další ležel na zemi ovinutý úponky ohromných popínavých a plazivých rostlin a jeden stál spolu s oltářem v malém lesíku, který kolem něj stromy vytvořily a jenž jej zastiňoval a zahaloval jako nějakou posvátnou věc... Jedinými zvuky, jež narušovaly klid tohoto pohřbeného města, byl křik opic...

John L. Stephens
(1850: 102–103)

Představa zaniklých civilizací bývá působivá: města pohřbená pod pohyblivými dunami anebo v neprostupné džungli, trosky a bezútěšnost v místech, kde kdysi bývali lidé a blahobyť. V málokom nevyvolávají takové popisy bázeň a představu něčeho tajemného. Znovu a znovu býváme konsternováni a chceme vědět víc. Kdo byli ti lidé, a hlavně: co se jim stalo? Jak mohly v tak deprimujícím prostředí kdysi existovat vzkvétající

civilizace? Zničili ti lidé své životní prostředí, změnilo se klima anebo ke kolapsu vedla občanská válka? Nebo s městy skoncovali cizí vetřelci? Anebo snad má vzestup a pád civilizací nějakou svou záhadnou, vnitřní dynamiku? Někteří z nás jsou těmito otázkami natolik fascinováni, že jejich studiu věnují celý život. Většina lidí se s problematikou padlých říší a zničených měst setkává při četbě anebo ve školách. Výše zmíněné po-city však znepokojují všechny a důvodem není jen ono nezměrné lidské úsilí, které přišlo vniveč, ale též to, co z těchto civilizačních pádů trvale vyplývá.

Vyplývá z nich jedna věc: civilizace jsou křehké, nejsou stálé. Tento fakt nutně upoutává naši pozornost a vede – jakkoli je nám to nepříjemné – ke znepokojivým otázkám. Jsou moderní společnosti obdobně zranitelné? A má pravdu Ortega, když tvrdí, že „možnost, že by civilizace mohla zemřít, zdvojnásobuje naši vlastní smrtelnost“ (citováno v: Mazzarino [1966: 171])? Mnozí samozřejmě raději věří, že moderní civilizace se svými vědecko-technickými možnostmi, energetickými zdroji a znalostmi ekonomie a historie by měla být schopna přežít veškeré krize, které pro starodávné a jednodušší společnosti nakonec byly nepřekonatelné. Jak silné je ale toto přesvědčení? Mnozí lidé, kteří mají jisté povědomí o historii, tuší, že (řeceno slovy, jež Wilamowitz použil ve vztahu k římské říši) „civilizace může zemřít, protože již jednou zemřela“ (citováno v: Mazzarino [1966: 174]).

Pro některé historiky počátku 20. století představoval soumrak Říma událost téměř soudobých dějin (Mazzarino 1966: 173; Casson 1937: 183). Tato analogie je od té doby hluboce zakořeněná ve vědomí široké veřejnosti a nepochybně v něm přetrvává i dnes. Odráží se dokonce i v dílech některých uznávaných moderních autorit (např. Isaac 1971). Neodolatelné pokušení srovnávat soudobý svět s osudy starověkého Říma ovládá myšlení značného počtu lidí již více než půldruhého tisíciletí (Mazzarino 1966). Nebýt tohoto dobře zdokumentovaného příkladu rozpadu mocné říše, o kterém se na Západě učí každý školák, byl by strach z kolapsu určitě méně rozšířený. Takhle ale mají ti, jimž dělá starosti budoucnost průmyslové společnosti, její ekonomické směřování, ekologická základna a politická superstruktura, nevyvratitelný doklad, že civilizace, včetně těch mocných, jsou zranitelné.

Proč studovat kolapsy? Mnoho odborníků z oblasti společenských věd možná souhlasí s Isaakem: „Není třeba zdůrazňovat, že kolaps starověké civilizace je nejvýznamnější událostí v její historii...“ (1971: xi). Kromě zájmu vědců je tu však ještě jeden důvod: kolaps je zdrojem nesmírně rozšířených obav a tématem nejvyšší společenské důležitosti. Důvody,

proč se složité společnosti rozpadají, jsou životně důležité pro všechny příslušníky jakékoli z nich, což dnes obnáší téměř celou světovou populaci. Ať už byly kolapsy nejvýznačnější událostí starověkých dějin či nikoli, jen málokdo by stál o to, aby se staly nejvýznačnější událostí současné éry. A i když člověk věří, že moderní společnosti jsou méně náchylné ke kolapsu než společnosti starověké, možnost, že tomu tak třeba není, nás nepřestává trápit. Chybí-li systematické, vědecké pojednání o kolapsech, nejsou takovéto obavy postaveny na žádném pevném a spolehlivém základě.

Možný rozpad společenského řádu byl a je zdrojem trvalých obav západních dějin, jimž se často dostává náboženského vyjádření. V posledních několika desetiletích se tyto obavy rozbujely a nabyly světější formy. Recenze na nedávnou výstavu mayských artefaktů dobře vystihla všeobecně rozšířené mínění:

...část naší fascinace Mayi... možná spočívá v legendárním „kolapsu“ jejich kultury několik století před dobytím Španěly. Každý hloubavý člověk, který přemýšlí o byrokratickém a technickém tlaku na dnešní každodenní život, si musí klást otázku, je-li možné, aby nějakou společnost zardousila její vlastní složitost... Jelikož cítíme, že budoucnost naší vlastní společnosti je v ohrožení,... lačníme po historické analýze, která by nám pomohla si představit, jakým směrem se události mohou ubírat. (Baker 1986: 12)

Tyto obavy sdílí mnoho lidí napříč sociálním i intelektuálním spektrem, od významných vědců a vůdčích osobností podnikatelského světa, kteří založili známý *Římský klub*, až po extrémnější přívržence „survivalismu“ (hnutí, jehož stoupenci se připravují na budoucí možný rozpad civilizace, resp. jejích sociálních a politických struktur). Mezi těmito dvěma póly nacházíme různé seriózní skupiny usilující o dobro světa: ekology, zastánce nulového růstu, bojovníky za zmrazení jaderných zbraní a další. Všichni se z různých důvodů obávají, že průmyslová civilizace je ohrožena. Jejich strach je často založen na historické analogii s civilizacemi, jež zanikly (a někdy se dokonce naznačuje, že je nám souzen osud dinosaurů).

Soudobí myslitelé předpovídají, že ke kolapsu dojde v důsledku katastrofy, jako je jaderná válka, vyčerpání zdrojů, ekonomická či ekologická krize anebo rozpad socio-politických struktur (např. Meadowsová a kol. 1972; Catton 1980; Turco a kol. 1984). Tento strach se všeobecně rozšířil teprve nedávno. Jak si povšiml Dawson:

Ze všech změn, které přineslo dvacáté století, žádná nesahá hloub než právě zmizení oné nezpochybnitelné víry v budoucnost a absolutní hodnotu naší civilizace, jež byla dominantním prvkem devatenáctého století (1956: 54).

Ačkoli kolapsy jsou předmětem zájmu již od doby, kdy se ukázalo, že společnosti mohou být zranitelné, pro historiky a další badatele z oblasti společenských věd zůstávají těžko řešitelnou záhadou. Možná právě proto se jejich zájem upírá spíš k vývoji politické složitosti než k jejímu protipólu – kolapsu. Dějiny lidstva jako celek charakterizuje zdánlivě nezvratný trend k větší složitosti, specializaci, socio-politickému řízení, zpracovávání stále většího množství energie a informací, vytváření větších sídlišť, vyvíjení složitějších a dokonalejších technologií. Tomuto přetrvávajícímu aspektu naší historie byla právem věnována ohromná část vědeckého zkoumání, takže dnes začínáme chápat, jak celý proces probíhal. Ale situacím, kdy byl tento téměř všeobecný trend narušen kolapsem, se až doposud odpovídající pozornosti nedostávalo. Nesčetní autoři sice přišli s bezpočtem vysvětlení kolapsů, přesto se snaha porozumět rozpadu u badatelů z oblasti společenských věd netěší velkému zájmu. Vysvětlení kolapsů bývají vysvětleními *ad hoc*, tedy vysvětleními, která se dají aplikovat na jednu či několik společností, a všeobecné pochopení kolapsů nám tak stále uniká. Jak dále ukážeme, tyto teorie navíc trpí celou řadou koncepčních a logických nedostatků. Když jsem začínal s prací na této studii, neexistovala žádná spolehlivá univerzální teorie kolapsu, žádná koncepce, která by nám pomohla pochopit většinu případů, nebo dokonce všechny. A právě to se stalo podnětem k tomuto projektu. Cílem této práce je tedy formulovat všeobecnou teorii kolapsu, použitelnou v různých kontextech, a vyvodit z ní závěry pro současnou situaci. Jde tedy o dílo archeologické a historické, ale ještě více sociálněteoretické.

Nejprve se pokusíme představit kolaps a ilustrovat jej příklady, v kapitole 2 budeme stručně analyzovat povahu složitých společností. Kapitola 3 rozebírá a hodnotí existující přístupy k problematice kolapsů. V kapitole 4 se pokusíme vypracovat univerzální vysvětlení kolapsů a v kapitole 5 ho otestovat na několika případových studiích. Závěrečná kapitola pak dále rozebírá a uceluje navržený koncept a vyvozuje z něj některé důsledky pro naši současnou situaci.

CO JE KOLAPS?

Kolaps je široký pojem, který může zahrnovat mnohé druhy procesů, a různí lidé ho chápou různě. Někteří ho vnímají jako něco, co se může přihodit pouze společností organizovaným na nejsložitější úrovni, a představuje, že by se mohla zhroutit kmenová společnost nebo společnost vesnických zemědělců, by jim připadala podivná. Jiní však vnímají kolaps jako ekonomický rozpad, jehož vrcholným výrazem je předpověditelný konec průmyslové společnosti. A konečně třetí skupina zpochybňuje smysluplnost tohoto pojmu a poukazuje na to, že umělecké styly a literární tradice mnohdy přežívají i po politické decentralizaci.

Kolaps je v předložené práci vnímán jako *politický proces*. Může mít (a mnohdy také má) důsledky v oblastech, jako je hospodářství, umění, literatura, avšak v zásadě je to záležitost socio-politické sféry. *Společnost se zhroutila, pokud vykazuje rychlý, výrazný pokles zavedené (tj. dlouhodobě existující) úrovně socio-politické složitosti*. Pojem „zavedená úroveň“ je důležitý. Abychom mohli hovořit o kolapsu, musí být společnost na dané úrovni složitosti (anebo k ní směřovat) více než jednu či dvě generace. Zánik karolínské říše tak není případem kolapsu, ale jen neúspěšným pokusem o vybudování říše. Kolaps však musí být také rychlý – nesmí trvat víc než několik desetiletí – a musí s sebou nést výrazné zredukování socio-politické struktury. Méně závažné anebo dlouhodobější poklesy úrovně je třeba považovat za případy slabosti a úpadku společnosti.

Kolaps se projevuje:

- nižším stupněm sociální stratifikace a diferenciaci;
- nižší ekonomickou a pracovní specializací jednotlivců, skupin a teritorií;
- menší centralizací řízení, tedy menší regulací a integrací různých ekonomických a politických skupin elitami;
- menším usměrňováním a zasahováním do chování jednotlivců;
- menšími investicemi do průvodních jevů složitosti, tedy do oněch prvků, které definují pojem „civilizace“, jako je monumentální architektura, výtvarná a literární díla apod.;
- nižším tokem informací mezi jednotlivci, mezi politickými a ekonomickými skupinami a mezi centrem a periferií;
- menší mírou sdílení zdrojů, obchodování s nimi a jejich přerozdělování;
- menší celkovou koordinací a organizací jednotlivců a skupin;
- menším celistvým územím v rámci jedné politické jednotky.

Ne všechny kolabující společnosti lze ve stejné míře charakterizovat všemi body tohoto seznamu, navíc tento seznam rozhodně není úplný. Některé společnosti, které budeme v této publikaci označovat za kolabující, nesplňují všechna výše zmíněná kritéria, a některé jich dokonce splňují jen pár. Předložený výčet však představuje poměrně souhrnný popis toho, co se v nejznámějších případech kolapsů stalo.

Kolaps je všeobecný proces, který se neomezuje na určitý typ společnosti či stupeň složitosti. Složitost lidských společností, jak podrobněji ukážeme v kapitole 2, nelze vidět černobíle. Co do složitosti tvoří společnosti určitou souvislou škálu, po níž se posouvají podle toho, jak se jejich složitost zvyšuje nebo snižuje. Na této stupnici neexistuje bod, kde by složitost vznikala. Tlupy lovců nebo kmeny zemědělců procházejí změnami složitosti, ať už jde o její nárůst či pokles, stejně samozřejmě jako velké státy. Kolaps, který v sobě vždy zahrnuje výrazný pokles zavedené úrovně složitosti, musí být posuzován vzhledem k velikosti společnosti, v níž k němu dochází. Jednoduché společnosti mohou ztratit zavedenou úroveň složitosti stejně jako velké říše. Z usedlých zemědělců se mohou stát lovci a sběrači bez trvalého domova, kteří se nadále nemohou honosit socio-politickými atributy vesnického života. Region organizovaný pod centrální náčelnickou správou může o toto hierarchické zastřešení přijít a vrátit se do podoby nezávislých, navzájem soupeřících vesnic. Skupina lovců a sběračů může být natolik postižena zhoršenými přírodními podmínkami, že v ní téměř zanikne jakákoliv dělba a společenská organizace. Takové kolapsy nejsou o nic menší než konec Říma a pro příslušnou populaci o nic méně závažné. Navíc z hlediska pochopení obecných principů kolapsu nejsou kolapsy jednodušších společností méně poučné než kolapsy států a říší. Každý výklad kolapsu, který usiluje o univerzální platnost, by nám měl pomoci porozumět celému spektru projevů kolapsu, od těch nejjednodušších až k nejsložitějším, což je ostatně jedním z hlavních bodů a cílů této práce.

Na tomto místě bychom měli upozornit na to, že definování kolapsu rozhodně není snadnou záležitostí. Dosavadní úvahy snad čtenáři usnadnily počáteční orientaci, nicméně ke konkrétní definici se dostaneme teprve postupně.

KOLAPSY V DĚJINÁCH

Pád římské říše je na Západě nejznámějším příkladem kolapsu, příkladem, který běžného čtenáře nejčastěji napadne. Je to však jen jeden příklad docela běžného procesu, i když zvláště dramatický. Kolapsy se v lid-

ských společnostech pravidelně opakují, a právě proto má smysl hledat jejich všeobecné vysvětlení. Na následujících stránkách naleznete stručný přehled některých příkladů kolapsu. Tento přehled má za cíl ukázat společné rysy tohoto jevu a rovněž nastínit typ společností, které jsou k němu náchylné. Ve shodě s výkladem v předchozím oddíle nalezne čtenář na následujících stranách celé spektrum společností, od jednoduchých k mocným a složitým. Přehled je uspořádán podle geografických oblastí a v jejich rámci chronologicky. Jeho cílem je ukázat, že kolaps je proces, který se v historii a prehistorii běžně opakuje a dochází k němu po celém světě.

Ani zdaleka se však nejedná o úplný seznam. Neshromažďovali jsme příklady, které by byly jen zbytečným zmnožením již uvedených případů. Kromě toho nepochybně došlo ke stovkám nebo tisícům dalších kolapsů ve společnostech, jež nebyly natolik centralizovány, aby po sobě zanechaly psané prameny. Některé z těchto společností známe z archeologických pramenů, jde však patrně jen o nepatrnou menšinu. Jelikož je ale kolaps všeobecným procesem, jsou i tyto případy potřebné k tomu, abychom kolapsu porozuměli, a měli bychom se jimi také zabývat.

ŘÍŠE ZÁPADNÍ ČOU

Kolem roku 1122 př. n. l. vystřídala dynastie Čou zkorumpovanou dynastii Šang a definitivně ovládla Čínu. Následující éra byla Čiňany později chápána jako zlatý věk. Čouové vládli ve feudálním systému, ale v průběhu několika století se jejich vláda postupně začala drodit. Královská dynastie začala ztrácet moc již v roce 934 př. n. l. V průběhu 9. a 8. století byly vpády barbarů stále častější a jednotliví místní vládcí přestali plnit své závazky vůči dvoru Čouů. V roce 771 př. n. l. poslední vladař Západní Čou padl v bitvě a hlavní město Hao bylo dobyt a vypleněno severany.

Po této katastrofě se hlavní město říše Čou přesunulo na východ do Luo-jangu, kde sídlila dynastie Východní Čou, a to od roku 770 př. n. l. do roku 256 př. n. l. Členové této dynastie však byli bezmocnými figurkami: čínská jednota se v podstatě zhroutil s pádem Západní Čou. V období Jara a podzimu (770–464 př. n. l.) a v období Válčících států (463–222 př. n. l.) se rozvrat a nekonečné konflikty staly setrvalým stavem. Vznikaly mocné regionální státy, které spolu neustále bojovaly o hegemonii, vytvářely a rozbíjely spojenectví, vedly války a účelově se spojovaly s barbarskými skupinami. Postupem času, jak konflikt sílil, byly menší státy pohlcovány většími, bojujících států ubývalo, ale byly větší, až nakonec Čínu v roce 221 př. n. l. znovu sjednotili Čchinové.

Během období rozkladu a konfliktů dosáhla Čína některých svých významných úspěchů na poli filozofie, literatury a vědy. V této době a v re-

akci na ni psal Konfucius. Mezi lety 500 a 250 př. n. l. se množily a vzkvátaly navzájem soupeřící filozofické školy (tzv. „sto škol“). Kromě mnoha technických a hospodářských úspěchů se v období nejhoršího rozkladu vyvinulo ve své klasické podobě též čínské politické myšlení (Creel 1953, 1970; Needham 1965; Levenson a Schurman 1969; Hucker 1975).

HARAPPSKÁ CIVILIZACE

Harappská civilizace neboli civilizace údolí Indu existovala v severozápadní Indii možná již okolo roku 2400 př. n. l. Jejím hlavními centry byla patrně dvě velká města: Mohendžo-daro ve střední části údolí Indu a Harappa směrem proti proudu. Obě byla vystavěna podle stejného plánu: na západní straně se nacházela opevněná citadela se správními a náboženskými budovami, pod ní pak městská zóna se standardizovanými, na sebe navzájem kolmými ulicemi, vybavenými odvodňovacím a kanalizačním systémem. Kromě toho zde existovalo mnoho menších center, z nichž některá byla uspořádaná stejným způsobem. Námořní přístavy ovládaly pobřeží kolem ústí Indu. Tato gramotná civilizace se vyznačuje pozoruhodně jednotným rázem keramiky, ornamentů, cihel, zbraní, bronzových a kamenných nástrojů, pečeti a urbanismu. Obě hlavní městská centra měla ohromné sýpky. Jednalo se pravděpodobně o vysoce centralizovanou společnost, která řídila mnoho aspektů každodenního života – mletí obilí, výrobu cihel, masovou produkci keramiky, obstarávání topiva i stavbu obytných budov.

Kolem roku 1750 př. n. l. se však tato regionální jednota a centralizované řízení rozpadly. V městských centrech klesla míra standardizace profilu ulic, zednické práce se prováděly méně pečlivě, cihly ze starších staveb se znovu používaly na stavbu nových účelných budov a starší objekty se dělily na menší. Hrnčířské pece se poprvé stavěly uvnitř městských hradeb. Výrazové prostředky umění se zjednodušily. Ukrývaly se ohromné poklady, zejména klenoty. Na ulicích se povalovala nepohřbená těla. V některých centrech vystřídal harappské osídlení lid, který žil v chatrných chýších mezi troskami – došlo k tomu patrně po úplném zhroucení správní moci. I toto osídlení však skončilo v propadlišti dějin (Piggott 1950; Raikes 1964; Dales 1966; Thapar 1966; Wheeler 1966, 1968; Allchinová a Allchin 1968; Gupta 1982).

MEZOPOTÁMIE

Mezopotámie je většinou vnímána jako srdce či kolébka civilizace a městské společnosti. Její dějiny jsou plné politických vzestupů a pádů a nabízejí četné příklady kolapsů.

Ze soupeřících městských států počátku třetího tisíciletí př. n. l. vytvořil Sargon Akkadský první mezopotamskou říši (asi 2350–2150 př. n. l.). Její pád zhruba dvě stě let po založení předznamenala série povstání v podmaněných městských státech. V jižní Mezopotámii následovalo období decentralizace. V dalším období se hegemonem této oblasti stala tzv. třetí urská dynastie (asi 2100–2000 př. n. l.), jež uvedla do chodu početný úřednický aparát, který vybíral daně a tribut. Třetí urská dynastie podporovala rozvoj zavlažovacích systémů a početní růst populace a sídel. Snaha o dosažení maximální ekonomické a politické moci vedla k rychlému kolapsu, který měl pro jižní Mezopotámii katastrofální důsledky. Zhruba během následujícího tisíciletí se počet osad snížil o 40 % a počet obyvatel v osídlených oblastech o 77 %.

Politická moc se přesunula na sever, do Babylonu. Říše založená Chamurabim (asi 1792–1750 př. n. l.) nepřežila smrt jeho syna Samsu-Iluny (zemřel asi v roce 1712 př. n. l.). Čtyři následující králové vládli výrazně zmenšené říši, až vládu jejich dynastie ukončili Chetitě. Zhruba v té době, mezi lety 1720 a 1780 př. n. l., zřídili Asyřané v oblasti síť obchodních cest, načež se jejich říše zhroutila. Ve 14. století př. n. l. Asyřané po politické stránce ožili a totéž platilo pro období od 9. do 7. století. V posledně jmenovaném období vládli ohromné říši, která zahrnovala velkou část Blízkého východu. Většinu těchto závislých území však posléze ztratili a v roce 614 př. n. l. je porazili Médové. Společenské a politické instituce Asyřanů poté zanikly.

Po krátké obnově mezopotamské říše ze strany Babylonu, již ukončil Kyros Veliký, byla Mezopotámie postupně začleňována do následujících říší různé velikosti a trvání – achajmenovské, seleukovské, parthské, sásánovské a islámské. V té době se nepravidelně, ale většinou trvale zvětšoval rozsah a složitost zemědělského systému, zvyšovala se hustota osídlení a rozmáhala výstavba měst.

Někdy v 7. až 9. století n. l. však v mezopotamských náplavových nížinách došlo k závažnému kolapsu. V 11. a 12. století n. l. se celkově obývané území zmenšilo na zhruba 6 % svého rozsahu před pěti sty lety. Počet obyvatel poklesl na nejnižší úroveň za pět tisíc let. Prudce ubylo státních zdrojů. V mnoha strategických a kdysi prosperujících oblastech poklesly během jedné generace příjmy z daní o 90 a více procent. Lidé se bouřili a oblasti se nedalo vládnout. Počátkem 10. století se závlahové systémy omezovaly jen na bezprostřední okolí Bagdádu. Jak bylo popsáno v citátu na začátku této kapitoly, kolébka městské civilizace ve středu Mezopotámie, o rozloze zhruba deseti tisíc čtverečních kilometrů, na několik století zmizela. Až do moderní doby si na tuto oblast činili nárok především

nomádi (R. McC Adams 1978, 1981; Jacobsen a Adams 1958; Waines 1977; Yoffee 1979, 1982).

EGYPTSKÁ STARÁ ŘÍŠE

Sjednocení Horního a Dolního Egypta se tradičně klade do období první dynastie, tedy zhruba do roku 3100 př. n. l. Tato událost bývá vždy považována za milník v politických dějinách. Egyptská stará říše byla vysoce centralizovaným politickým systémem v čele s vůdcem obdařeným nadpřirozenou autoritou. Vláda se opírala o gramotnou a hierarchicky uspořádanou byrokracii. Využívala hojných a stálých příjmů z půdy patřící panovníkovi, velela velkému rezervoáru pracovních sil a v podstatě držela monopol na klíčové suroviny a dovážené luxusní zboží. Oplátkou zvyšovala a rozšiřovala možnosti výroby, zajišťovala chod státní správy, expanzi do okolních území a udržovala vztahy s nadpřirozeným světem.

Jak se stará říše rozvíjela, bylo stále těžší efektivně ovládat její provincie, které začaly vykazovat silné feudální rysy. Politická moc panovníka zřejmě upadala, zatímco moc a bohatství úředníků v provinciích naopak rostly. Půda patřící panovníkovi se dále dělila. Královské zdroje zmenšovalo také zavedení tzv. zádušních nadací, osvobozených od daní. Tyto trendy se nicméně časově shodují s obrovskými stavbami financovanými z panovníkových zdrojů. Poslední vládce šesté dynastie Pepi II. si vybudoval velkolepou hrobku, i když v závěru jeho vlády již byl zřetelně cítit úpadek moci královské rodiny.

S koncem šesté dynastie v roce 2181 př. n. l. se stará říše zhroutila. Se začátkem sedmé dynastie začíná období svárů, jež je jednou z nejtemnějších epizod egyptské historie. V prvním přechodném období se centralizovaný stát zhroutil a byl nahrazen řadou nezávislých nebo polonezávislých států. Vládců bylo v této době hodně a jejich vláda obecně krátká, královské hrobky začaly být méně okázalé.

Soudobých pramenů je jen málo, avšak ty, které se dochovaly, svědčí o rozpadu pořádku a řádu. Docházelo ke konfliktům mezi oblastmi, k plenění, zabíjení, revolucím, sociální anarchii a vpádům do nilské delty. Hrobky byly pleny, ženy královského původu chodily v hadrech, úředníci byli napadáni a rolníci obdělávali pole se štítem po ruce. Zahraniční obchod upadal, objevovaly se vlny hladomoru, střední délka života se zkrátila. S jedenáctou dynastií, která nastoupila v roce 2131 př. n. l., začal být obnovován pořádek a jednota a byla založena střední říše. Místní a regionální rozdrobenost se však zhruba až do roku 1870 př. n. l. nedařilo zcela potlačit (Smith 1971; Bellová 1974; O'Connor 1974).

CHETITSKÁ ŘÍŠE

Chetitě jsou málo známý národ Anatolie, jehož politická historie začíná zhruba v roce 1792 př. n. l. výboji Anittaše. V následujících stoletích prožívali Chetitě střídavě rozmach a úpadek. Dobyvatelské a expanzivní epizody se prolínaly s obdobími porážek a rozpadu. V obdobích druhého typu chetitské armády ustupovaly, ztrácely provincie a kmeny Kašků plenily a vypalovaly města jejich domoviny. Dokonce i chetitské hlavní město Chattušaš padlo do rukou Kašků. Postavení Chetitů obnovil slavný vládce Šuppiliumaš po svém nástupu na trůn v roce 1380 př. n. l. Za jeho vlády a za vlády následujících panovníků byla chetitská říše pevně zakotvena v Anatolii a Sýrii. V Sýrii se Chetitě úspěšně utkali o dominantní postavení s Egyptem, s jehož panovníkem Ramessem uzavřeli v roce 1284 př. n. l. smlouvu.

Na počátku 13. století př. n. l. byli Chetitě na vrcholu moci. Jejich říše zahrnovala většinu Anatolie, Sýrie a Kypru. Chetitě a Egypťané představovali dvě hlavní mocnosti celé oblasti, zdroje chetitské říše však byly dost napnuté. I když s Egyptem se dařilo vycházet v míru, měli Chetitě potíže téměř na všech světových stranách – s Asyřany na jihovýchodě, kmeny Kašků na východě a málo známými národy západní části Malé Asie a Kypru. Na sklonku 13. století př. n. l. začínají písemné prameny věnované Chetitům ubývat, až nakonec vymizí úplně.

Poté, co se chetitská říše zhroutila, postihla celý region katastrofa ohromných rozměrů, ale neznámé formy. Archeologické vykopávky v Anatolii a Sýrii soustavně potvrzují, že zhruba v této době jednotlivé lokality shořely. Chetitská civilizace se zhroutila se svou říší. Život ve střední části Anatolské plošiny byl zhruba po roce 1204 př. n. l. minimálně na století rozvrácen. Oblast již nebyla schopna zajistit obživu městským centrům a zdá se, že byla jen řídko osídlena či pouze užívána nomády. Když ve 12. až 9. století př. n. l. vznikla v regionu nová říše, byla to říše Frygů, která neměla s říší Chetitů vůbec nic společného (Gurney 1973a, 1973b; Goetze 1975a, 1975b, 1975c; Hogarth 1926; Akurgal 1962; Barnett 1975b).

MINOJSKÁ CIVILIZACE

Minojská civilizace na Krétě byla první evropskou civilizací. Nejstarší paláce byly na tomto ostrově postaveny krátce po roce 2000 př. n. l. Od té doby je sice opakovaně ničila zemětřesení, avšak až do konečného kolapsu byly pokaždé znovu vybudovány, a to ještě nádhernější než předtím. Minojci se vyznačovali pokročilými znalostmi v oblasti architektury, inženýrství, kanalizace a hydromechaniky. Palác v Knossu, vystavěný po roce 1700 př. n. l., byl luxusnější než soudobé paláce v Egyptě a na Blíz-

kém východě. Byl vybaven splachovacími záchody a kanalizací. Mnohé zdi zdobily bohaté fresky. Uvnitř se nacházely dílny hrnčírů, tkalců, zpracovatelů kovů a kameníků. Paláce sloužily jako správní centra, skladiště a uzlové body ekonomiky. Bylo v nich množství skladovacích místností a uskladněných nádob. Do paláce v Knossu se údajně vešlo na milion litrů olivového oleje. Vznikala zde celá řada administrativních písemností: mezi záznamy najdeme i ty, které se týkají obsahů amfor, a prozrazují nám tudíž, jaké zboží do paláce směřovalo a bylo z něj opětovně distribuováno. Disk z Faistu je nejstarším známým příkladem tisku – tisk vznikal tak, že se pohyblivé znaky obtiskovaly do hlíny.

Minojci hojně obchodovali se Středomořím, zejména s jeho východní polovinou. S největší pravděpodobností představovali ve své době též hlavní námořní mocnost. Minojské období na Krétě bylo patrně povětšinou obdobím míru. Paláce nebyly totiž opevněné a výjevy na freskách mají mírový charakter. Kolem roku 1500 př. n. l. však silné zemětřesení způsobilo velké škody a poté došlo k velkým změnám. Starší písmo, nerozluštěné písmo známé jako lineární písmo A, bylo nahrazeno řeckým lineárním písmem B. Byly zavedeny nové metody válčení, jejichž součástí bylo užívání nových zbraní a koní. Vážným obchodním konkurentem se v té době stala mykénská civilizace pevninského Řecka. Tak jak sílil militarismus, ubývalo bezpečnosti. Centrální a východní části Kréty, a možná též celý ostrov, se zřejmě dostaly pod nadvládu Knossu. Mnohé paláce byly zničeny. V místech jako Fais-tos musel místní místodržící podrobně hlásit zemědělskou a průmyslovou výrobu do Knossu. Kolem roku 1380 př. n. l. byly krétské paláce definitivně zničeny a většina už nebyla znovu vystavěna. Minojská civilizace se zhroutila. Politická, ekonomická a správní centralizace upadly. Pozdní, zredukovaná správa v Knossu a na některých dalších místech nakonec ukončila svou působnost v době kolem roku 1200 př. n. l. (Matz 1973a, 1973b; Willetts 1977; Stubbings 1975b; Hooker 1976; Chadwick 1976).

MYKÉNSKÁ CIVILIZACE

Mykénská civilizace kontinentálního Řecka se začala vyvíjet kolem roku 1650 př. n. l. a vrcholu své moci a prosperity dosáhla po roce 1400 př. n. l., po kolapsu civilizace minojské. Ve středním a jižním Řecku vznikla značná homogenita ve výtvarném umění, architektuře a politické organizaci. Tato oblast byla rozdělena mezi velké množství nezávislých států, v jejichž centru se nacházel opevněný palác či citadela a kterým vládl samostatný vládce. Samotné Mykény z nich byly nejslavnější a patrně nejmocnější.

Nobilita tvořila královský dvůr a obstarávala správu. Významní pozemkoví vlastníci (nižší nobilita) spravovali statky na venkově. Tabulky s lineárním písmem B z Pylu nám říkají, že toto království bylo rozděleno na 16 správních oblastí, z nichž každé řídil správce a jeho zástupce. Mykénské paláce, podobně jako ty na Krétě, sloužily jako hospodářská a řídicí centra, kde se skladovaly a přerazdělovaly potraviny. Většina záznamů v lineárním písmu B sloužila účetním potřebám, které z této funkce paláců vyplývaly.

Výtvarné umění a architektura mykénské civilizace jsou dobře známé. Hlavní stavby měly ohromné, „kyklopské“ zdi. V palácích se nacházely fresky a koupelny. Zruční řemeslníci se věnovali broušení drahokamů, kovovýrobě, hrnčičství stejně jako vykládání slonovinou a jejímu opracovávání, sklářství a fajánsově keramice. Velmi často pracovali tito řemeslníci pod dohledem úředníků paláce. Stavěly se cesty, viadukty a akvadukty. S mykénským zbožím se obchodovalo po celém Středomoří.

Někdy kolem roku 1200 př. n. l. postihla oblast katastrofa. Paláce byly jeden po druhém ničeny. Následovalo více než staleté období nestability, opakujících se katastrof, které postihovaly mnohá z center, a pohybů obyvatelstva. Uniformní styl mykénské keramiky ustoupil místním stylům, jež byly méně propracované. Kovovýroba začala být jednodušší. Zmizelo písmo a všude jako by se vytratili řemeslníci. Na Korintské šíji a na jiných místech se budovala opevnění. V Mykénách, Tiryntu a v Athénách byly v citadelách zřízeny vodní zdroje – s velkým úsilím byly vykopány v tvrdé skále. Minimálně studna vytesaná do skály v Athénách může posloužit k dataci tohoto neklidného období. Obchod upadal a jeden autor přišel s názorem, že následné preferování železných nástrojů může být důsledkem úpadku obchodu s mědí a cínem.

Počet obývaných osad nápadně poklesl, ze 320 ve 13. století př. n. l. na 130 ve 12. století a 40 v 11. století. V některých oblastech, jako je například jihozápadní Peloponés, obyvatel naopak přibýlo. Zdá se tedy, že někteří lidé ze zdevastovaných regionů migrovali do klidnějších oblastí. Jen malou část populačního úbytku lze však vysvětlit tímto způsobem. Odhaduje se, že celkový počet obyvatel klesl o 75 až 90 %. Vrcholný politický kolaps postihl dokonce i oblasti, které devastaci unikly, jako například Athény. Do roku 1050 př. n. l. mykénská civilizace, navzdory krátkým obdobím jejího vzkříšení, na všech místech vymizela. Začalo temné období řeckých dějin (Stubblings 1975a, 1975b; Hooker 1976; Chadwick 1976; Desborough 1972, 1975; Betancourt 1976; Snodgrass 1971; Mylonas 1966; Taylour 1964).

ZÁPADOŘÍMSKÁ ŘÍŠE

Římská říše je nejlepším příkladem kolapsu. Tento kolaps nás dodnes fascinuje víc než všechny ostatní. Šlo o ohromnou říši s prvotřídní armádou. Z její zranitelnosti vždy plynulo a plyne poselství o tom, že civilizace jsou pomíjivé. Jestliže i římská říše, říše dominující svému světu, podléhala působení neosobních dějinných sil, potom není divu, že se tolik lidí bojí o budoucnost současné civilizace.

V posledních několika stoletích př. n. l. rozšířil Řím svou moc nejprve na celou Itálii, potom na Středomoří a na přilehlé oblasti, a nakonec do severozápadní Evropy. Kombinace tlaků doma, nebezpečí za hranicemi a neodolatelných příležitostí učinila z expanzí funkční politiku, až nakonec Augustus (27 př. n. l.–14 n. l.) rozšiřování impéria v podstatě uzavřel. Územní přírůstky následujícího období měly již jen malý význam. Navzdory imponujícímu rozmachu Říma neměl *Pax Romana* dlouhého trvání. Již v 2. století n. l. říši oslabil kombinace barbarských nájezdů a epidemie. Ve 3. století se říše téměř rozpadla, neboť ke vpádům barbarů a opětovnému propuknutí epidemie se přidaly občanské války a ekonomická krize. Na konci 3. a začátku 4. století obnovili Diocletianus a Constantinus na nějaký čas pořádek. V roce 395 n. l. byla římská říše trvale rozdělena na západní a východní polovinu. Západ nato zahájil strmý pád, během něž provincie ve stále větší míře padaly do rukou barbarů. V roce 476 n. l. byl nakonec odstraněn z trůnu poslední římský císař (Gibbon 1776–1788; A. Jones 1964, 1974).

OLMÉCKÁ CIVILIZACE

Nejstarší mexická civilizace, civilizace olmécká, se vyvinula koncem prvního tisíciletí př. n. l. ve vlhkých močálech pobřežní oblasti mexického státu Veracruz. Olmécké umění ovlivnilo značnou část Mezoameriky a mnohé následné civilizace. (Mezoamerika je spíše historický než geografický pojem, kterým rozumíme území mezi severní hranicí aztécké říše a jižní hranicí mayského osídlení, tedy zhruba střední a jižní Mexiko, Belize, Guatemala, severní část Salvadoru a západ Hondurasu. *Pozn. překl.*) Před konečným zhroucením olmécké civilizace v džungli postupně vznikala a zanikala jednotlivá olmécká politická centra. Samotný kolaps je dosti špatně datován, avšak zdá se, že k němu došlo někdy v několika posledních stoletích př. n. l.

Nejvíce informací o Olmécích nám poskytují archeologické pozůstatky jejich politických center. Patrně nejstarším z nich bylo San Lorenzo Tenochtitlán (asi 1150–900 př. n. l.). Zčásti ho tvoří velký, formálně uspořádaný pahorkový komplex na převážně umělé plošině. Nádvoří lemují